

Міністерство освіти і науки України
Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника
Факультет історії, політології і міжнародних відносин

Кафедра історії України і методики викладання історії

ДИПЛОМНА РОБОТА

на здобуття першого (бакалаврського) рівня вищої освіти

на тему

**«Особливості церковно-релігійного життя на західноукраїнських землях в
контексті суспільно-політичних та соціокультурних процесів:**

друга пол. 1960-х – перша пол. 1980-х рр.»

Студентки групи СОІ-41(з)
напрямку підготовки (спеціальності)
014.03 «Середня освіта (Історія)»
Ковальчук Марії Григорівни

Керівник:
доктор історичних наук, доцент
Кіндрачук Надія Мирославівна

Національна шкала: _____
Університетська шкала: _____
Оцінка ECTS: _____

Івано-Франківськ – 2023 рік

ЗМІСТ

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ.....	4
ВСТУП	6
РОЗДІЛ I. ІСТОРИОГРАФІЯ ПИТАННЯ ТА ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ДОСЛІДЖЕННЯ.....	12
1.1. Історіографія питання	12
1.2. Джерельна база дослідження.....	15
РОЗДІЛ II. РЕЛІГІЙНЕ ЖИТТЯ ГАЛИЧИНИ: ДРУГА ПОЛ. 1960-Х – ПЕРША ПОЛ. 1980-Х РР.	18
2.1. Конфесійна приналежність жителів регіону.....	18
2.2. Утиски віруючих і духовенства регіону.....	21
РОЗДІЛ III. ХАРАКТЕРИСТИКА ЦЕРКОВНО-РЕЛІГІЙНИХ ПРОЦЕСІВ НА БУКОВИНІ Й ЗАКАРПАТТІ: ДРУГА ПОЛ. 1960-Х – ПЕРША ПОЛ. 1980-Х РР.....	25
3.1. Палітра релігійних організацій на теренах Буковини й Закарпаття	25
3.2. Антирелігійна політика радянської влади на теренах Буковини й Закарпаття	28

РОЗДІЛ ІV. ПЛАН-КОНСПЕКТ УРОКУ З ІСТОРІЇ УКРАЇНИ НА ТЕМУ «ОСОБЛИВОСТІ ЦЕРКОВНО-РЕЛІГІЙНОГО ЖИТТЯ НА ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ: ДРУГА ПОЛ. 1960-Х – ПЕРША ПОЛ. 1980-Х РР.».....	32
ВИСНОВКИ.....	46
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	55

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

- АСД** – Адвентисти сьомого дня
- ВЛКСМ** – Всесоюзна ленінська комуністична спілка молоді
- ВР АСД** – Всесоюзна Рада Адвентистів сьомого дня
- ВР ЄХБ** – Всесоюзна Рада Євангельських християн-баптистів
- ВРЦРО** – Всеукраїнська Рада Церков і релігійних організацій
- ВС ЄХБ** – Всесоюзна Спілка Євангельських християн-баптистів
- ЄХБ** – Євангельські християни-баптисти
- ЗМІ** – Засоби масової інформації
- ІЦ** – Інститут історії церкви
- КДБ** – Комітет державної безпеки
- КПРС** – Комуністична партія Радянського Союзу
- КПУ** – Комуністична партія України
- ЛКСМУ** – Ленінська комуністична спілка молоді України митроп. – митрополит
- МК** – міськком партії
- Обком** – обласний комітет
- РК** – райком партії
- РКЦ** – Римо-католицька церква
- РПЦ** – російська православна церква
- РСРК при РМ СРСР** – Рада у справах релігійних культів при Раді Міністрів СРСР
- РЦ ЄХБ** – Рада Церков Євангельських християн-баптистів
- СЄ** – Свідки Єгови
- СРСР** – Союз Радянських Соціалістичних Республік
- УАПЦ** – Українська автокефальна православна церква
- УГКЦ** – Українська греко-католицька церква
- УКУ** – Український католицький університет

УРСР – Українська Радянська Соціалістична Республіка

ЦК – Центральний комітет

ЦК КПРС – Центральний комітет Комуністичної партії Радянського Союзу

ЦК КПУ – Центральний комітет Комуністичної партії України

ВСТУП

Актуальність теми бакалаврської роботи. Розпад СРСР і розпад тоталітарних систем на теренах Східної Європи й Центральної Європи (станом на 1991 рік), демократичні трансформації останніх років в незалежній Україні, йшли в супроводі із розбудовою, розвитком церковно-релігійних інституцій, зміною державно-церковних відносин, відродженням релігійної демократії, свободи.

В контексті сказаного, великий інтерес істориків сьогодення, сучасних релігієзнавців викликають церковно-релігійні процеси, які протікали на теренах українських земель в період 2-ої пол. ХХ ст. Детальне дослідження негативних моментів (досвіду в цілому) релігійних конфесій, в контексті державно-церковних взаємовідносин в радянські тоталітарні часи, унеможливилює чергове повторення аналогічних прецедентів минулого, сприяє підвищенню рівня культури міжконфесійних/ міжрелігійних взаємовідносин на території України.

В Радянському Союзі релігію сприймали як «пережиток минулого», як щось загрозливе для існування комуністичній владі. Зважаючи на сказане, значні ідеологічні, політичні зусилля, партійні і державні органи радянської влади, були спрямовані на тривалу і тотальну боротьбу з виявами релігійності населення (особливо мова йде про західноукраїнський регіон).

Гоніння, репресії й переслідування партійними та державними радянськими органами влади духовенства та активних віруючих, толерування атеїстичного світогляду й так званої «нової радянської обрядовості», нищення сакральних споруд – це реалії УРСР періоду 1960-х – 1980-х рр. Подолання негативних моментів радянської системи, з її політикою атеїзації, вивчення негативного досвіду

минулого для уникнення помилок в майбутньому – це актуальне завдання істориків та історичної науки на сучасному етапі.

Мета бакалаврської роботи полягає в системному, комплексному науковому аналізі, специфіки релігійних, церковних процесів, що протікали на західноукраїнських теренах в контексті соціокультурних, суспільно-політичних тенденцій періоду другої пол. 60-х – першої пол. 80-х рр. ХХ ст.

Реалізація дослідницької мети вимагає вирішення наступних **дослідницьких завдань бакалаврської роботи:**

- надати характеристику історіографії, наукової літератури із теми, що вивчається;
- проаналізувати джерельну базу із теми, що вивчається;
- прописати теоретико-методологічні основи дослідження теми бакалаврської роботи;
- прописати географічне поширення релігійних громад католицького, православного, протестантського релігійних напрямів в Західному регіоні України, в різних областях;
- дослідити політичний і правовий статус релігійних спільнот і церков Української РСР в період впродовж 60-х – 80-х рр. ХХ ст.;
- розкрити суть радянської атеїстичної пропаганди партійних і радянських органів влади в регіональному значенні;
- виявити соціально-демографічні, кількісні показники релігійних спільнот й громад, що діяли на території західноукраїнських земель;
- продемонструвати тотальність механізмів протидії радянського державного і партійного апаратів розповсюдженню впливу церкви і релігії на жителів Закарпаття Волині, Галичини й Буковини;

- виявити роль релігійних традицій в повсякденності, в житті українського народу;
- розробити план-конспект уроку (11 клас) з історії України на тему: «Особливості церковно-релігійного життя на західноукраїнських землях: друга пол. 1960-х – перша пол. 1980-х рр.».

Об'єктом дослідження бакалаврської роботи являються релігійні спільноти, церкви, релігійні групи і громади, що діяли на західноукраїнських землях впродовж 1960-х – 1980-х рр.

Предмет дослідження бакалаврської роботи являються особливості церковно-релігійного життя на західноукраїнських землях в контексті суспільно-політичних та соціокультурних процесів впродовж 2-гої пол. 1960-х – 1-шої пол. 1980-х рр., зокрема підпільна діяльність духовенства, релігійна поведінка вірян, релігійна свідомість, церковно-релігійні процеси в цілому та релігійне життя населення Західної України в цілому.

Методологічну базу бакалаврської роботи становлять наступні наукові принципи, серед яких: принцип системності, принцип історизму, принцип об'єктивності, принцип багатофакторності. Проводячи комплексне дослідження використаних під час написання бакалаврської роботи джерел й літератури, всі зазначені наукові принципи були використані для ґрунтовного та правдивого висвітлення минулих подій.

Варто відзначити і наступне, що при вирішенні окреслених дослідницьких завдань були також використані такі наукові методи, як:

- типологізації, систематизації, ретроспекції (загальнонаукові методи);
- історично-порівняльний, проблемно-хронологічний, критично-аналітичний (спеціально-історичні методи).

Хронологічні межі бакалаврської роботи обіймають собою сер. 60-х – першу пол. 80-х рр. ХХ ст. Нижня межа бакалаврської роботи прописується приходом до влади Першого секретаря ЦК КПРС» Леоніда Брежнєва. Саме обіймання ним вказаної посади, призвело до значного підсилення атеїстичної пропаганди, яка всеосяжно велася радянською владою й призвела до тотальної дискримінації віруючих людей, до їх утисків.

Верхня межа бакалаврської роботи пов'язана із зміною політичного курсу в Радянському Союзі, яка привела до докорінних змін (тотальної трансформації) в площині відносин церкви і держави.

Територіальні рамки бакалаврської роботи обіймають територію західноукраїнського регіону в окреслений період, а це друга пол. 1960-х – перша пол. 1980-х рр. Інколи відхід за зазначені межі, робився дипломницею для того, щоб зробити порівняльний аналіз тогочасного релігійного життя населення західноукраїнського регіону та інших теренів Української РСР.

Практичне значення результатів бакалаврської роботи простежується у тому, що поданий фактичний матеріал і положення теоретичні, а також висновки бакалаврської в майбутньому можуть використовуватися для написання наукових праць узагальнюючого характеру з історії України другої половини ХХ ст. (новітньої доби). При написанні й підготовці начальних програм, навчально-методичних посібників. При написанні й підготовці спеціальних (вибіркових) курсів.

Узагальнений під час проведення дослідження історичний досвід діяльності релігійних, церковних структур в період другої пол. 1960-х – першої пол. 1980-х рр. також буде надзвичайно корисним для місцевих державних інституцій, для державної влади на загальноукраїнському рівні задля покращення (вдосконалення) політики держави в релігійній

й церковній сферах, для збереження міжконфесійної толерантності та забезпечення реалізації та дотримання Закону України Про свободу совісті та релігійні організації.

Наукова новизна одержаних результатів бакалаврської роботи полягає в всебічному й комплексному вивченні релігійних й церковних процесів на теренах західноукраїнських впродовж сер. 60-х – першої пол. 80-х рр. ХХ ст. Також наукова новизна одержаних результатів бакалаврської роботи полягає і у залученні до наукового обігу великої кількості неопублікованих раніше тогочасних публікацій на шпальтах газет й сторінках періодичних видань.

Отже, в бакалаврській роботі:

- всебічно досліджено політику радянських комуністичних органів влади, яка стосувалася життя церкви і релігійних громад на західноукраїнських теренах УРСР;
- всесторонньо показано репресивний, антирелігійний характер політики радянської комуністичної влади;
- прописані характеристики релігійної мережі у середині кожної західноукраїнської області УРСР;
- простежено зміни динаміки щодо кількісного складу віруючого населення;
- продемонстровано поведінку духовенства, віруючих, пресвітерів, у умовах тотальних репресій зі сторони радянської, комуністичної влади впродовж періоду, що вивчається;
- описано діяльність прихильників катакомбної УГКЦ, діяльність греко-католицького духовенства, яке було в підпіллі;
- подано характеристику богослужбової видавничої діяльності унійної, православної, протестантських церков;

Структура і обсяг бакалаврської роботи. Структура і обсяг бакалаврської роботи зумовлені дослідницькою метою й окресленими

дослідницькими завданнями. Бакалаврська робота складається із: вступу, чотирьох розділів, висновків, списку використаних джерел, який складається із 100 найменувань і розміщений на 10 сторінках. Обсяг основного бакалаврської роботи складає 54 сторінки. Загальний обсяг бакалаврської роботи складає 64 сторінки.

РОЗДІЛ I

ІСТОРІОГРАФІЯ ПИТАННЯ ТА ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Історіографія питання

Досліджуючи українську та зарубіжну історіографію можемо впевнено сказати, що станом на сьогодні процеси церковно-релігійні, які протікали впродовж другої пол. 1960-х – пер. пол. 1980-х рр. на теренах західноукраїнського регіону являються малодослідженими [47, с. 202].

Наукові студії, які в певній мірі (повно, або ж частково) відображають державно-церковні відносини зазначеного періоду, можна розділити на дві групи:

- наукові праці;
- псевдонаукові праці;
- праці, що опубліковані в радянський період;
- праці сучасні вітчизняних дослідників;
- праці сучасні іноземних дослідників.

Радянська тогочасна історіографія відображала процеси, які були пов'язані із церковним та релігійним життям, що протікали на теренах Західної України. Однак, радянська історіографія, зважаючи на пануючу в той час в СРСР марсистсько-ленінську ідеологію в сфері релігійного життя, що увібрала в себе можливість функціонування церковних та релігійних інститутів, які всебічно пропагували атеїзм [11, с. 33].

Варто наголосити, що аналізуючи радянську (пропагандистську) історіографію, можна цілком виділити 2-а етапи наукових пошуків, а саме:

- Перший етап: 2-а пол. 60-х – 1-а пол. 80-х рр. – період формування й

становлення тогочасних наукових шкіл, які вивчали кожну із конфесій, що на той час функціонували на теренах Української РСР [26, с. 88]. Варто підкреслити, що в ці роки появилися багаточисленні науково-популярні, наукові праці, які чим раз то все більше охарактеризовувалися суб'єктивізмом в висвітленні церковних та релігійних протікаючих процесів в Українській РСР;

- Другий етап: друга половина 1980-х – початок 1990-х рр. – плюралістично-демократичний період, позначений частковим вивільненням науки від впливу комуністичної ідеології.

Інше на чому потрібно наголосити, що перш ніж аналізувати історіографію 60-х – 1-ї пол. 80-х рр. ХХ ст. (в тому числі регіону, що вивчається) варто відзначити особливості створення і функціонування «радянської школи істориків-релігієзнавців – закоренілих атеїстів. Добреznаний релігієзнавець Колодний А. справедливо відмітив, що у Союзі РСР «релігієзнавство як специфічна сфера гуманітарних знань було включене в контекст так званого наукового атеїзму, що позначилось на об'єктивності публікацій» [14, с. 64].

В контексті сказаного, 2-а пол. 40-х – 50-ті рр. ХХ ст. були 1-м етапом в дослідженні функціонування протестантських спільнот, православних церков. Таким собі своєрідним «стимулом» до активізації роботи «науковців-релігієзнавців» слугувала постанови ЦК КПРС, серед яких:

- «Про помилки у проведенні науково-атеїстичної пропаганди серед населення» (1954 р.);
- «Про великі недоліки в науково-атеїстичній пропаганді і заходи її поліпшення» (1954 р.),
- «Про заходи щодо посилення атеїстичного виховання населення» (1954 р.).

Радянські історики резюмували, що: «ці постанови ЦК КПРС, рішення з'їздів партії теоретично озброїли кадри ідеологічного фронту і створили

умови для піднесення наукового рівня ідейно-виховної роботи взагалі й атеїстичної зокрема» [25, с. 260].

На думку дослідниці Лахно О., роботи тогочасні, за авторством І. Узкова, Я. Мамонтова, С. Анісімова, І. Селіщева, М. Щербіна, Ф. М'ячина, хоть і були псевдонауковими по суті свого змістового навантаження, проте до їх позитивної сторони (плюсів) можемо віднести і те що їхні праці «не закликали суспільство усіяко переслідувати віруючих» [14, с. 64].

В радянські часи всі тогочасні публікації про релігію (яких важко назвати науковими) знаходилися під тотальною цензурою, що «безжально відсікала найменші відхилення від офіційних канонів. Лише окремі автори, головню, авторитетні спеціалісти з історії культури та релігії, могли явно чи завуальовано виходити за межі догм радянського безбожжя...» [11, с. 55].

Розпочинаючи із 60-х рр. ХХ ст. коло науковці, що досліджували тогочасні релігійні й церковні процеси – розширилося. Дослідник Войналович В. досить слушно прописав, що таким процесам сприяло утворення і функціонування, власне, «Інституту наукового атеїзму Академії суспільних наук при ЦК КПРС», що мав регіональні філії та був забезпечений своїми багаточисельними кадрами, зокрема і лекторськими групами.

Цікавим є і те, що у ті далекі часи поетапно був сформований табір «сектантознавців», «унійнознавців», тобто дослідників, що займалися вивченням окремих релігійних конфесій.

Потрібно сказати, що в 1964 році, з огляду на складність ситуації «складність українського релігійного середовища» кількість агітаторів атеїзму, кількість пропагандистських агітаторів атеїзму, відповідно до офіційних цифр, сягнула дев'яносто тисяч осіб [47, с. 202]. Дослідниця Т. Грушева відзначила «Відсоток цієї цифри становили добровільні лектори, а також ті, кому виконання обов'язків було нав'язано керівництвом установи,

де вони працювали. Для цієї категорії агітаторів пропаганда атеїзму не була основною роботою і тому проходила мляво» [25, с. 260].

1.2. Джерела дослідження

Наголосимо, що всестороннє вивчення теми бакалаврської роботи є неможливим без застосування і аналізу комплексу джерел, що для своєї зручності ми розділяємо напевні групи, зокрема:

1. Опубліковані документи, в тому числі:
 - документи радянських державних органів влади;
 - документи радянських партійних органів влади;
 - документи церковних інституцій;
 - документи релігійних громад;
2. Періодична преса;
3. Мемуарна література;
4. Соціологічні, статистичні матеріали;
5. Законодавчі акти.

Зауважимо, що аналіз законодавчої основи відносин державно-церковних на теренах Української РСР зробив В. Бондар [20].

Говорячи про закони можемо сказати про «Постанови Ради Міністрів УРСР» серед яких:

- «Про склад Ради у справах релігій при Раді Міністрів УРСР» (1975 р.);
- «Про утворення Ради в справах релігій при Раді Міністрів УРСР» (1974 р.);
- «Питання Уповноваженого Ради в справах релігій при Раді Міністрів СРСР в Українській РСР (про збільшення кількості працівників апарату)» (1972 р.);
- «Про затвердження «Положення про Раду в справах релігій при Раді Міністрів УРСР» (1975 р.) та інші [11, с. 56].

Безумовно варто сказати і про «Укази Президії Верховної Ради РРФСР» серед яких:

- «Про внесення змін і доповнень до постанови ВЦВК і РНК РРФСР», що датується восьмим квітням 1929 р.;
- «Про релігійні об'єднання», що датується першим листопадом 1976 р.;
- «Положення про релігійні об'єднання в УРСР», що датується першим листопадом 1976 р.;
- «Про внесення змін і доповнень до Положення про релігійні об'єднання в УРСР» (1981 р.);
- «Положення про релігійні об'єднання в Українській РСР» (було доповнене у відповідності до «Указу Президії Верховної Ради УРСР») та інші [26, с. 89].

Наголосимо, що окремі ухвали, постанови «ЦК Компартії України» стосувалися західноукраїнського регіону та носили локальний характер:

- «Про серйозні недоліки в роботі партійних організацій Івано-Франківської області по атеїстичному вихованню населення» (постанова датована 1970 роком);
- «Про роботу партійних організацій Івано-Франківської області по виконанню постанови ЦК Компартії України» від 11 липня 1968 року» (постанова датована 1968 роком);
- «Про створення Львівського державного музею історії релігії і атеїзму» (постанова датована 1972 роком) і інші [14, с. 65].

Велика увага на шляху боротьби із церквою і Богом, завжди надавалися вихованню атеїстичному, впровадженню до побуту українського суспільства нових радянських обрядів.

Також велике значення для ведення широкої антирелігійної пропаганди, удосконалення та зміцнення системи наукового та атеїстичного виховання мали наступні постанови ЦК КПРС, серед яких:

- «Про великі недоліки в науково-атеїстичній пропаганді і заходи її

- поліпшення» (постанова, що датується сьомим листопадом 1954 року);
- «Про помилки у проведенні науково-атеїстичної пропаганди серед населення» (постанова, що датується десятим листопадом 1954 року);
- «Про заходи щодо посилення атеїстичного виховання населення» (постанова, що датується шістнадцятим липня 1971 р.);
- «Про деякі заходи по поліпшенню роботи органів ЗАГСу та зміцнення матеріально-технічної бази для здійснення громадянських обрядів» (постанова, що датується шістнадцятим липня 1971 р.);
- «Про дальше поліпшення роботи по впровадженню нових громадських святі обрядів» (постанова, що датується 1974 р.) тощо [11, с. 57].

Документація тогочасних вищих органів радянської влади в Союзі РСР та Українській РСР була направлена і на функціонування окремих конфесії, в тому числі унійну церкву, серед яких:

- «Про заходи по посиленню боротьби проти ворожої діяльності залишків уніатського духовенства на території УРСР» (ухвалена ЦК КПУ в 1973 р.);
 - «Про факти порушень релігійною сектою адвентистів сьомого дня законодавства про релігійні культи» (ухвала ЦК КПУ 1970 роком);
- так і загалом на боротьбу із розгортанням релігійного руху – ухвала ЦК Компартії України [47, с. 203].

Також, документація тогочасних вищих органів радянської влади в Союзі РСР та Українській РСР була направлена й на діяльність окремих конфесії, зокрема унійну церкву. Посеред цих документів нам відомі наступні, серед яких:

- «Постанова ЦК КПУ «Про посилення боротьби з сектантським підпіллям» (1973 рік),
- «Про боротьбу з сектантським підпіллям» (постанова Ради Міністрів Союзу РСР в 1974 році) тощо [14, с. 66].

РОЗДІЛ II

РЕЛІГІЙНЕ ЖИТТЯ ГАЛИЧИНИ: ДРУГА ПОЛ. 1960-Х – ПЕРША ПОЛ. 1980-Х РР.

2.1. Конфесійна приналежність жителів регіону

Галичина характеризується досить високим рівнем релігійності населення. Сучасні вітчизняні дослідники відзначають, що «релігійний чинник етнополітичних процесів Галичини, під якою розуміються сучасні Львівська, Івано-Франківська та частина Тернопільської (без північних районів, що належить до історичної Волині) областей, має виразну специфіку завдяки багатій історії функціонування найрізноманітніших етнорелігійних спільнот у краї, яка імпліцитно присутня і в сьгоднішніх етнорелігійних та етнополітичних процесах у регіоні» [11, с. 63].

Так, протягом 60-х рр. ХХ ст. рівень відвідування церковних богослужінь на теренах Південних регіонів УРСР досить суттєво різнився від того рівня релігійності, який побутував на теренах західноукраїнських областей. Доприкладу, «на Тернопільщині храми відвідало майже в 30 разів більше відвідувачів, ніж у Криму та Запорізькій області, хоча в останніх регіонах проживало більше населення. Соціологічні дослідження 1970 р. серед віруючих Івано-Франківщини показали, що регулярно щорічно ходили до сповіді і причащалися 35,7 % опитаних віруючих. Опитування відділу наукового атеїзму (1983 р.) на Івано-Франківщині показало, що сповідалися і причащалися не більше 20 % віруючих, кількість осіб, які дотримувалися посту, була ще меншою» [14, с. 68].

Наукові дослідження «Інституту суспільних наук АН УРСР» на протязі 70-х рр. на базі підприємств (промислових) Львівщини довели, що лише

тридцять шість відсотків віруючих на той час не сповідалися. А от на території сіл Львівщини не сповідалися лише двадцять три відсотки. В східних, центральних, південних областях УРСР число тих хто вважав за потрібне сповідатися було значно меншим [25, с. 261].

В цілому, станом на перше січня 1968 року в Українській РСР, за статистикою «функціонувало 5958 зареєстрованих громад різних конфесій, що об'єднували 3,9 млн. віруючих. Крім того, існували незареєстровані релігійні громади та групи. На 1 січня 1974 р. в Україні нараховувалося 7150 релігійних громад і груп, що належали до понад 20 релігійних течій, із них 5820 зареєстрованих і 1330 незареєстрованих» [28, с. 93].

Варто відзначити, що на теренах УРСР найбільшою по чисельності була РПЦ, яка налічувала «4346 зареєстрованих громад, зокрема 2709 – це 62 % в західних та 1637 – у 18 інших областях. Православні храми на середину 1975 р. обслуговували близько 2800 священиків» [28, с. 94].

На теренах західноукраїнських областей, число віруючого населення було значно вищим, аніж якщо взяти весь Союз РСР в цілому. Саме в цьому контексті слід назвати нелояльну до РПЦ, Українську греко-католицьку церкву. Українська греко-католицька церква продовжувала функціонувати в катакомбному становищі, тобто підпільно.

Греко-католики, уніати не покинули своєї власної релігійної діяльності в навіть в роки хрущовської «відлиги», а це означає, що навіть в 60-х рр. ХХ ст. нелегально діяли греко-католицькі храми. Багато колишніх уніатів продовжували виконувати чернечі обряди, та вести повноцінне чернече життя.

В загальному констатуємо, що радянські партійні органи влади чимдуж намагалися зменшити значення фактору греко-католицизму» в соціально-культурних процесах, які протікали на теренах Галичини.

Також Галичина стала одним з провідних центрів Адвентистів сьомого дня. Їхнє число у західноукраїнських областях залишалось немалим і на поч.

80-х рр. ХХ ст. До прикладу «в Чернівецькій області нараховувалося 2990 членів цієї Церкви, Волинській і Рівненській областях – 1048, Закарпатській – 1003, Львівській, Івано-Франківській і Тернопільській – 784. Загалом в УРСР станом на серпень 1981 р. нараховувалося 12 1943 адвентисти сьомого дня» [14, с. 68].

Протягом 60-х – 80-х рр. ХХ ст. – це період, що характеризується важкими перипетіями в житті вір'ян, а саме баптистів та п'ятидесятників. Саме вони були об'єднані комуністичною владою у «Церкву ЄХБ». Незважаючи на тяжкі часи кількість релігійних громад зазначеної Церкви абсолютно не зменшувалася, а навпаки – проявляла стійку тенденцію до кількісного зростання. До прикладу, «у 1954 – 1958 рр. кількість релігійних осередків неухильно збільшувалася: 1954 р. – 1228 громад, 1955 р. – 1338, 1956 р. – 1348, 1957 р. 1348. 1958 р. – 1339» [26, с. 90].

Радянські спецслужби розробляли тактику по дискредитації ЄХБ. Проте, КДБ змушений був визнати, що число громад цієї Церкви в УРСР є досить таки великим. Також діяльність громад ЄХБ в середовищі вір'ян являється дуже значною.

У умовах підпілля також продовжувала рости кількість релігійних громад, що представляли свідків Єгови. На поч. 1965 року на теренах Української РСР (за офіційними цифрами радянських органів, кількість свідків Єгови нараховувала понад сім тисяч членів. Станом на 1969 р. було 275 їхніх груп. А вже із часом, говорячи про першу половину 1980-х рр. (а саме 1984 р. на теренах Української РСР) по кількості було зафіксовано двісті п'ятнадцять груп [47, с. 203].

На кінець 1970-х – на поч. 1980-х рр. значно зростає кількість «релігійних громад п'ятидесятників». До прикладу, в Івано-Франківській обл. на перше січня 1981 року на облік було взято де було взято дев'ятсот дванадцять п'ятидесятників. Варто зазначити і те, що шістнадцять релігійних

громад п'ятидесятників ухилялися від реєстрації на рівні місцевої влади та вели свою діяльність у нелегальній формі [11, с. 63].

В період, що вивчається в бакалаврській роботі КПРС – КПУ продовжувала зменшувати вплив юдаїзму на населення єврейське. Так, в «Львівській обл., де проживало, за переписом 1970 р. 27 721 євреїв, закрили єдину синагогу, а 1974 р. було конфісковано сувої Тори та молитовники на квартирі...» [14, с. 77].

Отже, безсумнівно, що рівень релігійності населення тогочасної Галичини був досить високим. До прикладу, «на 1982 р. тільки в Івано-Франківській обл. о кількості функціонували чотириста двадцять шість релігійних об'єднань, з яких триста шістдесят вісім були зареєстрованими» (триста п'ятдесят п'ять громад РПЦ, сім громад євангельських християн-баптистів, п'ять громад адвентистів сьомого дня і одна громада п'ятидесятників). Незареєстрованими залишалися п'ятдесят вісім громад (сорок дві – Свідків Єгови (одна тисяча вісімсот сорок три особи) і шістнадцять – п'ятидесятників (вісімсои шістдесят вісім осіб))» [28, с. 94]. До цього числа слід віднести релігійні громади уніатів.

2.2. Утиски віруючих і духовенства регіону

Варто відмітити, що висока релігійна активність населення теренів Галичини, привела до зростаючої уваги державно-партійних органів радянського керівництва до зазначеного регіону.

Підкреслимо, що велике занепокоєння радянської влади викликали в свій час греко-католики, які не лише не об'єдналися із православними вір'янами, але і провадили свою підпільну релігійну діяльність. Власне

супроти греко-католиків радянська влада із особливими амбіціями активно застосовувала тотальні репресивні заходи.

Наприклад, в місяці лютому 1957 року, на території міста Києва «на нараді Уповноважених Ради у справах Руської Православної Церкви у Львівській, Тернопільській, Станіславській, Дрогобицькій і Закарпатській областях відзначено, що в цьому регіоні (особливо у Львівській та Закарпатській областях) чимало уніатських священиків вели активу церковну діяльність. Зокрема, на Львівщині тоді налічувалось 142 греко-католицькі священики, з них 114 осіб, які повернулися з ув'язнення, на Закарпатті – відповідно 121 і 90 осіб» [11, с. 69].

Процес переходу в православ'я уніатських громад проходив на західноукраїнських областях УРСР із величезними перепонами (труднощами).

На поч. 60-х рр. ХХ ст. «виїзна сесія Львівського обласного суду» позбавила волі строком на п'ять років покутника Поточняка А., «обласним та районними прокурорами відкриті кримінальні справи стосовно греко-католицьких священиків Петра Пиріжка, Петра Городецького, М. Чеборика та Гриника...» [25, с. 262].

Варто відзначити і те, що радянськими спецслужбами були виявлені і викриті тісні зв'язки греко-католицького єпископа Василя Величковського, з «українськими буржуазними націоналістами». В процесі обшуків в його оселі були виявлені майстерні по виготовленню:

- релігійних атрибутів;
- греко-католицького начиння;
- фотолабораторія;
- ікон;
- чимало релігійної літератури;
- релігійних групових листівок папи Павла V;
- релігійних групових листівок кардинала Йосифа Сліпого;

- греко-католицьких календарів;
- релігійних групових листівок греко-католицьких єпископів тощо.

КДБ відкрило кримінальну справу супроти греко-католицького єпископа Василя Величковського й осіб із його оточення осіб, які були пов'язані із підпільною діяльністю уніатів [14, с. 74]. Всі матеріали були передані в Львівську обласну прокуратуру.

Цікавим виявився і той факт, що четвертого квітня 1963 року, греко-католицький єпископ Іван Слезюк також підпав під арешт у місті Івано-Франківську. Іван Слезюк був засуджений разом з Симеоном Лукачем строком на п'ять років, ще те що навчав людей релігійній справі, що супроводжувалася підготовкою нових кандидатів у ряди священників.

Протягом другої пол. 1963 року комуністична влада розкрила таємний греко-католицький монастир, до складу якого входили десять монахинь, що працювали медсестрами у стінах львівських лікарень.

Літком 1964 року, В. Пальчинський та М. Скраль (підпільні студенти теології) були різко засуджені за формування нелегальної фотомайстерні, в стінах якої виготовлялися релігійні атрибути та копії ікон.

Того ж таки 1964 р. М. Скралья (вчитель, викладач теології) був засуджений строком позбавлення волі на три роки та заслання п'ятирічне [51, с. 22].

Активність віруючих УГКЦ в Галичині обговорювалася на найвищому партійному рівні. КПРС – КПУ розробляла основні завдання щодо активізації боротьби супроти незаконної діяльності уніатів і всього греко-католицького духовенства.

В таких складних умовах, велика кількість уніатських ксьондзів, що була зацікавлена в своїй більшості в своєму матеріальному благополуччі, таки об'єдналася із РПЦ [26, с. 121]. Однак таке об'єднання, в своїй більшості було абсолютно формальним.

Велика кількість уніатів, тих які займали при церкві керівне становище разом з своїми черницями та ченцями різко відмовлялися визнати РПЦ і разом перенесли свою релігійну катакомбну діяльність в умови підпілля, при цьому всьому маючи підтримку місцевого населення.

Такий «уніатський елемент діяв незабаром організувався під керівництвом так званих нелегальних адміністраторів, посади яких займали відомі діячі ГКЦ – Чарнецький, Рудь, Величковський, Хмелевський та ін. Указані нелегальні адміністратори налагодили контакти з ув'язненим митрополитом Сліпим, від якого отримували директивні вказівки, послання, інструкції та поради. Одночасно вони встановили контакти з Ватиканом...» [25, с. 263]. Також відбувалася досить активна підготовки греко-католицьких священників серед молодого покоління українців, а також дуже інтенсивно ширилися чутки про обов'язкове відродження унії на тернах Галичини.

РОЗДІЛ III
ХАРАКТЕРИСТИКА ЦЕРКОВНО-РЕЛІГІЙНИХ ПРОЦЕСІВ
НА БУКОВИНІ Й ЗАКАРПАТТІ:
ДРУГА ПОЛ. 1960-Х – ПЕРША ПОЛ. 1980-Х РР.

3.1. Палітра релігійних організацій на теренах Буковини й Закарпаття

Палітра конфесійної приналежності Закарпаття та Буковини формувалася в часі та залежала від різноманітних чинників, до яких перш за все варто віднести суспільно-політичну ситуацію в зазначеному регіоні. Тому, протягом 1960-х – 1970-х рр. тут простежувалися територіальний дисбаланс чисельності і наявності релігійних громад, які представляли різні конфесії

Зазначимо, що ліквідації УГКЦ призвела до того, що провідне місце серед тогочасного населення регіону займала РПЦ.

Варто відзначити, що високим залишався рівень діяльності реформатських громад краю, особливо на Закарпатті.

На Закарпатті та Буковині, досить таки чисельною була релігійна спільнота «Адвентистів сьомого дня» (АСД). За даними «уповноваженого Ради у справах релігій при Раді Міністрів СРСР» на теренах Закарпаття станом на 1971 рік офіційно було зареєстровано десять громад «Адвентистів сьомого дня» [84, с. 95].

Наголосимо на тому, що «уповноважені Ради в справах релігійних культів» в Закарпатській і Чернівецькій областях весь час дорікали головам сільських і міських рад за їхню атеїстичну бездіяльність. При цьому від місцевих партійних органів вимагалось значного посилення роботи по

дискредитації адвентистів, підкреслювалося невміння радянських органів влади організувати антирелігійну, атеїстичну роботу серед місцевого населення

Проте, атеїзм не вкорінювався в свідомості українців, він їм був чужим. Так, із часом, на початку 80-х рр. ХХ ст. на теренах західноукраїнських областей «Рада у справах релігій при Раді Міністрів УРСР» фіксувала збільшення числа членів «Адвентистів сьомого дня» [84, с. 97]. Наприклад на сер. 80-х рр. ХХ ст. лише в «Чернівецькій області нараховувалося уже вісімдесят дев'ять громад АСД, членами яких вважали себе 3291 особа» [16, с. 66].

З настанням горбачовської «перебудови», з віянням демократизації суспільства і державного простору, залякування вірян суттєво уже не впливали на подальший розвиток АСД. Протестантські конфесії, зокрема адвентисти, не піддавалися радянському пропагандистському впливу.

На поч. 60-х рр. ХХ ст. на теренах Чернівецької та Закарпатської областей, чисельними були і релігійні громади «Християн євангельської віри». Так, С. Олеоленко «уповноважений ради у справах релігій при раді Міністрів СРСР», повідомив, що у Закарпатській області функціонує досить таки велика кількість «сектантських організацій», серед яких:

- адвентисти сьомого дня;
- євангельські християни-баптисти;
- п'ятидесятники.

Відзначимо і той факт, що п'ятидесятники в своїй більшості, не приймали пропозиції радянської влади щодо легалізації своїх громад, адже вони пам'ятали події 1956 року, коли комуністична верхівка, взявши списки осіб і громад поданих на офіційну реєстрацію, провела масові арешти.

Потрібно сказати і наступне, що релігійну палітрку регіону, що вивчається складали і представники «Римо-католицької церкви». Саме представники цієї церкви мали значний вплив на населення краю. Так, на

поч. 70-х рр. ХХ ст. в Закарпатській області було зареєстровано вісімдесят одна реформістська релігійна громада й сорок одна релігійна громада РКЦ. З цього приводу, вищезгаданий нами товариш С. Олеоленко («Уповноважений Ради у справах релігій при раді Міністрів УРСР») зазначав, що «радянські місцеві органи влади не приділяють належної уваги діяльності католицького та протестантського духівництва, не вивчають їх вплив на віруючих (особливо молодь)» [84, с. 96].

В підпіллі зростала кількість і свідків Єгови. Так, на поч. 1965 р. на теренах УРСР представники свідків Єгови нараховували більше семи тисяч своїх членів [16, с. 67]. В своїй більшості свідки Єгови були скупчені на теренах Західної України. Так, в Чернівецькій області діяло вісімнадцять таких громад, а в Закарпатській області нараховувалося шістдесят чотири такі громади.

З огляду на таку ситуацію, районні працівники «ради у справах релігії» проводили «системну роботу з даною категорією віруючих, основу якої складала індивідуальна робота практично із кожним єговістом».

Підіб'ємо підсумки, на протязі 1965 – 1985 років на теренах Закарпаття та Буковини, активно діяли релігійні громади багатьох різноманітних конфесій. Проте, найбільш чисельнішою релігійною громадою в вказаному регіоні була російська православна церква, а це відбувалося в наслідок прихильного ставлення радянської церкви саме до РПЦ.

При цьому всьому, підкреслимо, що в багатьох приходах РПЦ, а особливо на території сільських громад релігійні обряди виконувалися за релігійними греко-католицькими канонами. Також регіону були притаманні релігійні громади реформістів, іудеїв та підпільні громади «Адвентистів сьомого дня» та свідків Єгови.

Населення Буковини та Закарпаття продовжувало святкувати релігійні свята, а особливо це відбувалося на Різдво і Великдень. Святкувати

Народження Христа, освячувати великодні кошики до храмів приходило близько половини населення краю.

Через релігійні утиски і переслідування з боку радянської влади, багато людей підпільно, потайки сповідували релігійну обрядовість та залишилися вірними своїй релігії і Церкві.

3.2. Антирелігійна політика радянської влади на теренах Буковини й Закарпаття

Відзначимо, що боротьба КПРС – КПУ із Церквою та релігійністю в цілому була визначальним і пріоритетним напрямком ведення політики радянської влади на теренах Закарпаття та Буковини.

Основними векторами діяльності місцевої комуністичної верхівки в досліджуваний період були:

- тотальне та примусове насадження місцевому населенню основ атеїзму;
- освоєння комуністами закритих раніше церков, храмів, культових будівель в цілому;
- переслідування КПРС – КПУ «протизаконної діяльності» групи віруючих;
- контроль за проявами релігійного дисидентства.

«Рада в справах релігії при Раді Міністрів СРСР» в 1971 р. надала вказівку уповноваженому у Закарпатській області вживати негайних заходів стосовно боротьби з прояви релігійності серед населення краю: «у своїй практичній роботі ми і контролюючі органи на місцях... враховуємо підвищену активність служителів культу, встановлюючи постійний контроль за їх діяльністю» [47, с. 208].

Боротьба з релігійністю на Закарпатті та Буковині проходила в таких площинах:

- тотальне переслідування віруючих (а це в свою чергу призводило до зменшення чисельності віруючих);
- неправомірне закриття культових споруд
- нищення молитовних домів;
- закриття релігійних закладів освіти.

«Апарат уповноваженого Ради у справах релігій» до причин, які породжували релігійність та спричинювали активізацію віруючих, перш за все вказував на вірування в Бога родичів, старших по віку членів сім'ї.

На Закарпатті та Буковині проводилися наради із представниками влади сільських та селищних рад народних депутатів. В цьому контексті, у села для допомоги первинним партійним організаціям, направлялися спеціально підготовлені пропагандисти, працівники райвиконкому, які на місцях контролювали процес дотримання місцевим населенням законодавства про релігійні культу.

Виконками рад, партійними організаціями всіх рівнів, до яких долучалися і представники від закладів освіти, культури, були розроблені та впроваджені для реалізації на практиці робочі плани виховної, масової політичної роботи серед населення для боротьби із проявами релігійності серед місцевих мешканців регіону. Постанови, рішення з'їздів КПРС – КПУ давали можливість озброювали працівників ідеологічного фронту на шляху боротьби із Церквою.

Новим витком стирання релігійності серед населення Буковини і Закарпаття на поч. 1970-х рр. стало інтенсивне впровадження державно-партійними органами влади в життя і побут українців нових радянських обрядів.

Наприклад, «В дні релігійних свят, педагогічними колективами шкіл, культосвітніми працівниками, з метою запобігання відвідування церкви

учнями та молоддю, в клубах, бібліотеках, школах, на спортивних майданчиках організуються дитячі ранки, колективні походи на художні фільми, спортивні ігри, змагання та інші масові заходи...» тощо [26, с. 134].

Однак, не дивлячись на проведення широкомасштабної атеїстичної роботи ідеологічними органами партійні чиновники визнавали, що партактив недостатньо уваги надає виховній роботі із віруючими сім'ями, а особливо із дітьми, які відвідують школу. «Члени комісії, активісти недостатньо проводять індивідуальну виховну роботу з рядовими віруючими з метою їх ізоляції» [51, с. 36]. Такого роду роз'яснення проводилось методом проведення індивідуальних і групових бесід, читання лекцій для віруючих, які були представниками релігійних об'єднань.

Відзначимо, що ситуація в Закарпатській області відзначалася тотальною боротьбою радянського партійного апарату із уніатами, із греко-католицькими віруючими. На цьому шляху КПРС – КПУ використовувала священників і служителів російської православної церкви (РПЦ).

Протягом 70-х рр. ХХ ст. практика руйнація церков в досліджуваному регіоні набирала все більшої інтенсивності. Зокрема, стало надзвичайно поширеним явищем применшення і абсолютне нівелювання історичної та архітектурної цінності значення багатьох культових споруд.

Цікавим виявляється і той факт, що церкви на Буковині в своїй більшості були старовинними та перебували до цього на державному обліку як пам'ятки архітектури. Не зважаючи на це, радянська влада чітко вказувала на їхнє виключення з цих списків [51, с. 67]. Такі рішення приймалися практично по всіх районах Закарпатської та Чернівецької областей: «виключити зі списків пам'яток архітектури, як однотипні архітектурні форми, що не мають ніякої архітектурної вартості» [28, с. 97].

Зазначимо, що із плином часу релігійність серед місцевого населення краю не згасала. Робота ідеологічних працівників радянської держави лише

перевела в підпілля віру українців, однак повністю знищити релігійність комуністам так і не вдалося.

Початок 1980-х років ознаменувався помітною активізацією вірян на теренах Закарпаття і Буковини, чому сприяла подальша політика горбачовської «перебудови».

РОЗДІЛ IV

ПЛАН-КОНСПЕКТ УРОКУ З ІСТОРІЇ УКРАЇНИ НА ТЕМУ «ОСОБЛИВОСТІ ЦЕРКОВНО-РЕЛІГІЙНОГО ЖИТТЯ НА ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ: ДРУГА ПОЛ. 1960-Х – ПЕРША ПОЛ. 1980-Х РР.»

ПЛАН-КОНСПЕКТ з історії України

Клас: 11

Тема: «Особливості церковно-релігійного життя на західноукраїнських землях в контексті суспільно-політичних та соціокультурних процесів: друга пол. 1960-х – перша пол. 1980-х рр.»

Вступне слово: Гоніння, репресії й переслідування партійними та державними радянськими органами влади духовенства та активних віруючих, «толерування атеїстичного світогляду» й так званої «нової радянської обрядовості», нищення сакральних споруд – це реалії УРСР періоду 1960-х – 1980-х рр. Подолання негативних моментів радянської системи, з її політикою атеїзації, вивчення негативного досвіду минулого для уникнення помилок в майбутньому – це актуальне завдання істориків та історичної науки на сучасному етапі.

Мета: вивчення специфіки релігійних, церковних процесів, що протікали на західноукраїнських теренах в контексті соціо-культурних, суспільно-політичних тенденцій періоду 2-ої пол. 60-х – 1-ої пол. 80-х рр. XX ст.

навчальна:

- вивчити поширення географічне релігійних громад католицького, православного, протестантського релігійних напрямів в Західному регіоні України;
- вивчити політичний і правовий статус релігійних спільнот і церков Української РСР в період впродовж 1960-х – 1980-х рр.;
- вивчити суть радянської атеїстичної пропаганди партійних і радянських органів влади в регіональному значенні (контексті);
- вивчити соціально-демографічні, кількісні показники релігійних спільнот й громад, що діяли на території західноукраїнських земель;
- вивчити роль релігійних традицій в повсякденності, в житті українського народу.

розвивальна:

- розвивати вміння аналізувати історичні документи, спогади;
- розвивати вміння аналізувати проблеми сьогодення та шукати вирішення таких ситуацій через призму протікання церковно-релігійних процесів на теренах Західної України на протязі 2-ої пол. 1960-х – 1-ої пол. 1980-х рр.;
- розвивати вміння встановлювати причинно-наслідкові зв'язки в історичному контексті;
- розвивати пізнавальний інтерес;
- розвивати навички виділяти ключові моменти;
- розвивати навички роботи з історичною картою.

виховна:

- виховувати толерантне ставлення до думки інших;
- виховувати почуття патріотизму (на прикладі боротьби УГКЦ та її

- прихожан на шляху відновлення незалежності України);
- сприяти формуванню та посиленню української національної свідомості учнів;
- виховувати шану до державотворчих традицій України;
- виховувати бажання в учнів до самовдосконалення.

Тип уроку: комбінований.

Обладнання:

- підручник з історії для 11 класу «Турченко Ф. Г., Панченко П. П., Тимченко С. М. Новітня історія України : підруч. для учнів загальноосвітніх навч закладів. 4-те видання, доопрацьоване й доповнене. Київ : Генеза, 2001. Ч. 2: 1939 – 2001: 11-й кл. 2001. 381 с.»
- ноутбук;
- тексти спогади учасників тогочасних подій;
- тексти опублікованих документів;
- адміністративна карта «Україна другої пол. 60-х – першої пол. 80-х рр. ХХ ст.»

Основні терміни:

- *«Тоталітаризм* – система державно-політичної влади, яка регламентує усі суспільні та приватні сфери життя людини-громадянина і не визнає автономії від держави таких недержавних сфер людської діяльності як економіка і господарство, культура, виховання, релігія».
- *«Лібералізація* – в широкому тлумаченні під цим поняттям мається на увазі пом'якшення державного або державно-бюрократичного тиску на різні сфери суспільного життя: політику, економіку, право, свободу

- слова та ЗМІ, тощо».
- «*Опозиція* – протиставлення одних поглядів чи дій у політиці іншим, партія або група, що виступає врозріз з думкою більшості або з панівною думкою і висуває альтернативну політику, інший спосіб вирішення проблем».
 - «*Релігійне дисидентство* – окремий різновид дисидентства в Україні базувався на релігії. Теоретично радянська конституція гарантувала свободу віровизнання. Але режим удавався до цілого ряду заходів для боротьби з релігійними віруваннями та практикою».
 - «*Катакомбна церква* – термін, що виник за доби СРСР і яким стали позначати різні церковні течії, об'єднані неприйняттям більшовизму, а також поступок більшовицькій владі з боку керівництва РПЦ. Відноситься до УГКЦ. Після катакомбного періоду (1946 – 1989 рр.) УГКЦ відновила й примножила свою структуру і на сьогодні є найбільшою східною католицькою церквою у світі».
 - «Релігія – це набір культурних систем, систем цінностей і світоглядів, які встановлюють відношення людства до духовності, а іноді й до моральних цінностей. Багато релігій мають розповіді, символи, традиції і священні історії, які призначені давати сенс життя або пояснювати походження життя чи Всесвіту».

План

- 1.** Релігійне життя Галичини: друга пол. 1960-х – перша пол. 1980-х рр.
- 2.** Утиски віруючих і духовенства регіону Галичини: друга пол. 1960-х – перша пол. 1980-х рр.
- 3.** Церковно-релігійні процеси на Буковині й Закарпатті: друга пол. 1960-х – перша пол. 1980-х рр.
- 4.** Антирелігійна політика радянської влади на теренах Буковини й Закарпаття: друга пол. 1960-х – перша пол. 1980-х рр.

Хід уроку

Час	Етап уроку	Навчально-виховна діяльність вчителя	Навчально-виховна діяльність учнів	Примітки
	1.Організаційний момент	Привітання вчителя із учнями. Перевірка присутніх.		
	2. Перевірка домашнього завдання		<p>1) Чому радянська влада не хотіла іти на поступки по відношенню до уніатів?</p> <p>2) Які фактори впливали на перехід до підпільної діяльності УГКЦ в другій пол. 1960-х – першій пол. 1980-х рр.?</p> <p>3) Що спричинило посилення ідеологічного тиску на релігійне життя українців західних областей УРСР в роки хрущовської «відлиги»?</p> <p>4) Що спричинило посилення ідеологічного тиску на релігійне життя українців західних областей</p>	

			УРСР в роки брежнєвського «застою»?	
	3. Етап мотивації	Перегляд уривку із документального фільму «Легальні й нелегальні форми протесту греко- католиків на західноукраїнських теренах УРСР в другій пол. 1960-х – першій пол. 1980-х рр.»		
	4.Актуаліза ція опорних знань і навичок		1)Яку епоху ми вивчаємо? 2) Проаналізуйте офіційний дискурсу з приводу розгортання релігійного нонконформізму на західноукраїнськи х теренах УРСР в другій пол. 1960-х – першій пол. 1980-х рр (матеріали преси, партійні документи). 2) Розкрийте неофіційний дискурс (публіцистичні твори, статті, щоденникові записи), що відображають основні світоглядні домінанти релігійного	

			<p>дисидентства на західноукраїнських теренах УРСР в другій пол. 1960-х – першій пол. 1980-х рр.</p> <p>3) Охарактеризуйте радянську державну політику в контексті «Релігійного законодавства про культу».</p> <p>4) Визначте особливості та механізми впровадження політичних рішень щодо утисків релігійного життя на західноукраїнських теренах УРСР в другій пол. 1960-х – першій пол. 1980-х рр.</p> <p>5) Які передумови формування та основні причини виникнення релігійного нонконформізму у середовищі української інтелігенції?</p>	
	5.Вивчення нового матеріалу	Розподіл конфесій населення	релігійних посеред	1) Що таке нонконформізм?

		<p>західноукраїнських областей УРСР зазнав певних змін. В західноукраїнських областях протягом 2-ї пол. 60-х – пер. пол. 80-х рр. ХХ ст. нелегально/легально діяли майже всі релігійні громади, що існували в окреслений період на території УРСР. Посеред найпоширеніших тогочасних конфесій були:</p> <ul style="list-style-type: none"> – громади УГКЦ (нелегальні); – римо-католицькі та православні общини (лояльні до влади); – громади адвентистів-реформістів (нелегальні); – свідків Єгови; – п'ятидесятники; – покутники й інші. <p>Партійно-державні радянські органи влади підтримували і співпрацювали з російської ПЦ. Все це було із подальшою метою – зменшення впливу на населення греко-католицької церкви й «так званих сектантських церков та спільнот».</p> <p>Не зважаючи на «катакомбну» діяльність, немалу роль в процесі патріотичного виховання жителів Західного регіону відіграла Українська ГКЦ. Потрібно згадати, що в далекому на той час 1946 році УГКЦ була загнана КПРС – КПУ в підпілля, а</p>	<p>2) Що таке конформізм?</p> <p>3) Що Ви знаєте про боротьбу українців за право мати свою власну Українську церкву та власну національну державу?</p> <p>4) Які події можна назвати початком відліку нового етапу до становлення демократичної Української держави?</p>	
--	--	---	--	--

		<p>це започаткувало нову цілком трагічну сторінку у історії діяльності УГКЦ та греко-католиків в цілому.</p> <p>Насильницьке «возз'єднання» із лавами російської ПЦ не зламало віри уніатів щодо можливості відродження повноцінного функціонування УГКЦ на теренах Української РСР, а це в свою чергу призвело до загострення відносин радянської держави із церквою на теренах Закарпаття та Галичини протягом 2-ої пол. 60-х – першій пол. 80-х рр. ХХ ст.</p> <p>Із метою протидії розповсюдженню уніатства на теренах Західного регіону радянської України комуністична влада досить широко користувалася методами ідейної пропаганди посеред жителів краю, застосовувала різного роду утиски і репресії щодо найактивніших уніатів-священослужителів та уніатів-віруючих. Проте, не зважаючи на такі придумані заходи, греко-католики ніколи не втрачали віри на відродження функціонування УГКЦ на теренах Української РСР. Про сказане свідчать</p>		
--	--	---	--	--

		<p>багаточисельні листи віруючих до партійного керівництва, дорадянських чиновників із потребою повідкривати до цього закриті комуністами сакральні (культові) будівлі (споруди). Також віруючі, вимагали радянську владу зареєструвати релігійні громади, засуджували самовільне захоплення російською ПЦ греко-католицьких храмів, вимагали дотримуватися релігійної обрядовості греко-католицького спрямування.</p> <p>Протягом 60-х – поч. 80-х рр. ХХ ст., підпільно відбувався процес висвячування священників. В окреслений період функціонували так звані «домашні церкви». Віруюче населення таємно здійснювало сповіді, різного роду культові обряди. Все це засвідчує про що діяльність УГКЦ, однак лише в нелегальній площині, бо ж легального характеру вона не могла набути.</p>		
	<p>6.Систематизація і узагальнення знань</p>		<p>Дидактична гра «Історичний футбол»</p> <p>Запитання:</p> <p>1) Розкрийте суть проведення</p>	

			<p>кампанії примусового «возз'єднання» в контексті історії УГКЦ</p> <p>2) В якому році ЦК КПРС прийняв постанову «Про заходи з припинення паломництва до так званих «святих місць»?»?</p> <p>3) В якому році були створені групи сприяння виконавчим комітетам районних і міських рад депутатів трудящих по дотриманню законодавства про релігійні культури?</p> <p>4) В якому році було створено Інститут наукового атеїзму?</p> <p>5) В якому році РСРПЦ і СДРК були об'єднані в «Раду у справах релігій» (РСР) при «Раді Міністрів СРСР»?</p> <p>6) Скільки на час</p>	
--	--	--	---	--

			<p>радянської анексії Західної України «Українська греко-католицька церква» мала на цих теренах парафій?</p> <p>7) Скільки на час радянської анексії Західної України «Українська греко-католицька церква» мала на цих теренах духовних семінарій ?</p> <p>8) Скільки на час радянської анексії Західної України «Українська греко-католицька церква» мала на цих теренах чоловічих і жіночих монастирів ?</p> <p>9) Скільки на час радянської анексії Західної України Українська греко-католицька церква мала на цих теренах вірян?</p>	
	<p>7. Висновки</p>	<p>Друга половина 60-х – поч. 80-х рр. ХХ ст. стали одними із найскладніших років для віруючих і прихожан цих релігійних конфесій. Відбувалися примусові виселення віруючого населення,</p>		

		<p>репресії, їх арештовували, відбувалися на віруючих гоніння, їх переслідували, змушували превселюдно зректися віри.</p> <p>На Заході УРСР кількість віруючого населення була більшою, ніж в УРСР в цілому. Протягом 1960-х – 1980-х рр. на території західних областей УРСР була сформована ціла розгалужена мережа підпільних навчальних закладів, підпільних центрів, видавався самвидав.</p> <p>Протягом 60-х – пер. пол. 80-х рр. ХХ ст. радянське комуністичне керівництво провадили ціленаправлену діяльність стосовно призупинення діяльності протестантських спільнот і церков.</p> <p>Для протидії тому, щоб поширювалася релігійність, посеред населення України, комуністи досить таки широко вдавалися до застосування різного роду репресій, використання методів атеїстичної пропаганди. Особливо мова йшла про найактивніших священнослужителів та найактивніших віруючих. Робота ідеологічних працівників радянської держави лише перевела в</p>		
--	--	--	--	--

		<p>підпілля віру українців, однак повністю знищити релігійність комуністам так і не вдалося.</p> <p>Початок 1980-х років ознаменувався помітною активізацією вірян на теренах Закарпаття і Буковини, чому сприяла подальша політика горбачовської «перебудови».</p>		
	8. Домашнє завдання		<p>Написати історичне есе про релігійний нонконформізм на теренах західних областей Української РСР впродовж другої половини 1960-х – першої половини 1980-х рр. УРСР</p>	

ВИСНОВКИ

В бакалаврській роботі вирішено наукові завдання, які полягали в аналізі специфіки релігійних, церковних процесів на західноукраїнських землях періоду другої пол. 60-х – першої пол. 80-х рр. ХХ ст.

Політика тоталітарної радянської держави стосовно різного роду релігійних організацій на протязі другої пол. ХХ ст. була безперервним наступом КПРС – КПУ на духовні інституції, із подальшою метою абсолютної заборони їхнього функціонування. Вираженим прикладом сказаному являються західноукраїнські території УРСР.

Варто наголосити, що в порівнянні із періодом довоєнним, розподіл релігійних конфесій посеред населення західноукраїнських областей УРСР зазнав певних змін. В західноукраїнських областях протягом другої пол. 60-х – пер. пол. 80-х рр. ХХ ст. нелегально/легально діяли майже всі релігійні громади, що існували в окреслений період на території УРСР. Посеред найпоширеніших тогочасних конфесій були:

- громади УГКЦ (нелегальні);
- римо-католицькі та православні общини (лояльні до влади);
- громади адвентистів-реформістів (нелегальні);
- свідки Єгови;
- п'ятидесятники;
- покутники й інші.

Яка ж була особливість і специфіка релігійної ситуації в західноукраїнських областях УРСР. Варто сказати, що партійно-державні радянські органи влади підтримували і співпрацювали з російською православною церквою (РПЦ). Все це було із подальшою метою – зменшення впливу на населення греко-католицької церкви й так званих «сектантських церков та спільнот».

Доведено, що не зважаючи на «катакомбну» діяльність, немалу роль в процесі патріотичного виховання жителів Західного регіону відіграла Українська ГКЦ. Потрібно згадати, що в далекому на той час 1946 році УГКЦ була загнана КПРС – КПУ в підпілля, а це започаткувало нову цілком трагічнусторінку у історії діяльності УГКЦ та греко-католиків в цілому.

З'ясовано, що насильницьке «возз'єднання» із лавами російської ПЦ не зламало віри уніатів щодо можливості відродження повноцінного функціонування УГКЦ на теренах Української РСР, а це в свою чергу призвело до загострення відносин радянської держави із церквою на теренах Закарпаття та Галичини протягом другої пол. 60-х – першій пол. 80-х рр. XX ст.

Доведено, що з метою протидії розповсюдженню уніатства на теренах Західного регіону радянської України комуністична влада досить широко користувалася методами ідейної пропаганди серед жителів краю, застосовувала різного роду утиски і репресії щодо найактивніших уніатів-священнослужителів та уніатів-віруючих. Проте, не зважаючи на такі придумані заходи, греко-католики ніколи не втрачали віри на відродження функціонування УГКЦ на теренах Української РСР. Про все сказане свідчать багаточисельні листи віруючих до партійного керівництва, до радянських чиновників із потребою повідкривати до цього закриті комуністами сакральні (культові) будівлі (споруди). Також віруючі, вимагали радянську владу зареєструвати релігійні громади, засуджували самовільне захоплення російською ПЦ греко-католицьких храмів, вимагали дотримуватися релігійної обрядовості греко-католицького спрямування.

Встановлено, що протягом другої пол. XX ст. на теренах УРСР все ж продовжували свою діяльність підпільно, або ж легально сотні протестантських спільнот і громад. Вони організовували зібрання релігійного характеру, дотримувалися релігійних обрядів, при цьому ігнорували

радянське законодавство про релігійні культу, а також відвідували молитовні будинки.

Радянські органи влади (місцеві й центральні) в відповідності до ленінської й марксистської теорії вони якомога палко намагалися не допустити розширення мережі релігійних громад. Все це проходило із застосуванням репресивних методів, репресій, переслідувань, через які КПРС – КПУ бажала знизити релігійну свідомість й активність віруючого населення теренів Західної України.

Досліджено, що «релігійний карта» західноукраїнських територій в досліджуваній період не була «однорідною». Наприклад, Закарпаття й Галичина були центром відродження Української ГКЦ на теренах Української РСР.

Минулі події довели, що в Закарпатській, Івано-Франківській, Львівській, Тернопільській областях «возз'єднання» православної й греко-католицької церкви (у своїй більшості) було тільки формальним. Активні прихильники унії (в більшій мірі священники), що обіймали керівні ранги греко-католицької ієрархії, разом з черницями, з ченцями наріз відмовлялися визнавати російську православну церкву, і в такій ситуації вони переносили свою діяльність в підпільну площину, підтримуючи при цьому всьому підтримку місцевого населення.

Протягом 60-х – поч. 80-х рр. ХХ ст., підпільно відбувався процес висвячування священників. В окреслений період функціонували так звані «домашні церкви». Віруюче населення таємно здійснювало сповіді, різного роду культові обряди. Так діяльність УГКЦ відбувалася лише в нелегальній площині, бо ж легального характеру вона не могла набути.

Радянське комуністичне керівництво завжди проводило тотальні масові репресії супроти греко-католицьких священників, віруючих. КПРС – КПУ з особливою ненавистю відносилося до прихожан цієї церкви, тих вірян, які не змогли відректися від унії.

Доведено, що не зважаючи на утиски і репресії, в західноукраїнських регіонах УРСР, фактично продовжувала діяти УГКЦ, аж до часу її виходу із підпілля.

Виявлено, що до важливих напрямів боротьби радянських органів влади з греко-католиками уніатами, на протязі другої пол. ХХ ст. відноситься негласна підтримка КПРС – КПУ російської ПЦ. Через це російська православна церква в окреслений час зайняла в західноукраїнському регіоні позиції домінуючі (а особливо у Волинському регіоні, який був традиційно православним). Комуністична партія не лише підтримувала російську ПЦ, але і використовувала її активно в ході боротьби з «неугодними, запродавськими» храмами. Сказане особливо помітним було на теренах Закарпаття. В зазначених умовах віруючі уніати, частенько намагалися вести несанкціоновані богослужіння, а це в свою чергу досить часто призводило до арештів, репресій, накладення штрафів, відкриття кримінальних справ.

Аргументовано, що великого поширення в західноукраїнському регіоні, в окреслений період набував протестантизм. Мова йде особливо про Волинь. Тут розповсюдженим було п'ятидесятництво та баптизм, а на Львівщині розповсюджений був адвентизм.

Друга пол. 60-х – поч. 80-х рр. ХХ ст. стали одними із найскладніших років для віруючих і прихожан цих релігійних конфесій. Відбувалися примусові виселення віруючого населення, гоніння, репресії, їх арештовували, їх переслідували, змушували привселюдно зректися віри.

Потрібно відзначити, що в окреслений час на території Української РСР діяла велика кількість маленьких за своєю чисельністю релігійних громад. Із них майже найбільшою була громада Свідків Єгови. При цьому, Свідки Єгови у інформаційних звітах уповноважених Ради в справах релігій, належали до «категорії незареєстрованих і підпільних сект». В окреслений період, їхні релігійні громади були широко поширеними на території Львівщини, Закарпаття, Тернопільщини, Волині.

Ведучи мову про діяльність невеликих релігійних течій, що функціонували на теренах Української РСР, варто відмітити, що вони були невід'ємною частиною загальної тогочасної мережі «протестантських конфесій». Так, до прикладу, в західноукраїнських землях діяла «релігійна громада менонітів», «Апокаліпсистська Христова церква». Зокрема були дані про діяльність підпільну таких релігійних течій як: «суботники» й «червонодраконівці». В Чернівецькій області комуністична верхівка фіксувала наявність «старообрядців».

Здебільшого віруючі представлених конфесій цілком свідомо тікали від будь-яких контактів із радянським керівництвом. Вони також уникали виборчих процесів, боялись отримати документи, в тому числі паспорти та ін.

«Обласні комітети ЦК КПУ» на західноукраїнських землях бажали чим душ по максимуму приховати від громади регіону справжню кількість віруючого населення. А в більшості показували їхню абсолютну відсутність на карті релігійній регіону.

Доведено, що на Заході УРСР кількість віруючого населення була більшою, ніж в УРСР в цілому. Протягом 1960-х – 1980-х рр. на території західних областей УРСР була сформована ціла розгалужена мережа підпільних навчальних закладів, підпільних центрів, видавався самвидав.

Релігійні цінності, переконання населення на теренах Буковини, Галичини, Волині, Закарпаття, згідно офіційних, соціологічних даних, що були отримані в більшій мірі від віруючого населення, були притаманні не лише для людей пересічних, але й для працівників великих промислових об'єктів, великої кількості партійників тощо.

Нижчими були ці показники в середовищі працівників дошкільних закладів, вчительського складу шкіл, установ охорони здоров'я, установ культури, місцевих органів сільського керівництва, працівників із середовища сільського господарства.

Також було виявлено багато фактів, що засвідчували, що від релігійних традицій і звичаїв не відмовлятися і комсомольці, комуністичні активісти, й члени профспілкових організацій, члени КПУ.

Наростання релігійної свідомості посеред місцевого населення, підняття активності уніатів (духівництва, віруючих), самовільні відкриття раніше закритих «культових споруд», спроби реєстрації знятих раніше із обліку релігійних громад, зменшення атеїстичного впливу на тогочасне населення краю: все це являлося базовими чинниками які репрезентували церковно-державні відносини на теренах західноукраїнських областей періоду, що вивчається.

В роки «розвинутого соціалізму» державно-партійні комуністичні органи радянської влади значні зусилля докладали до боротьби з проявами релігійності й розповсюдження засад, ідейних основ атеїзму. В цьому аспекті західноукраїнські території важливу роль відігравали, адже саме в цьому регіоні сконцентрована велика кількість сакральних споруд. Релігійність населення регіону була набагато вищою за ті показники, які подавали радянські комуністичні органи. КПРС – КПУ проводила досить таки різкі, заходи стосовно підсилення, збільшення антирелігійної пропаганди саме в регіоні Західної України. КПРС – КПУ здійснювала пропаганду всіх переваг радянського способу життя.

Обговорювалася діяльність релігійних громад на нарадах обласних, районних партійних комітетів. Цим питанням займався уповноважений Ради у справах релігій при Раді Міністрів УРСР на території Західних областей України. Це питання також було обговорене на семінарах культ-просвітніх працівників, зборах ідеологічного активу районів, районних, обласних атеїстичних конференціях. Також значну увагу КПРС – КПУ досить пильно і ретельно приділяла ЗМІ, а вони в свою чергу повинні були описувати в площині своїх інформаційних ресурсів зміст «антинародної суті уніатства».

Протягом 60-х – пер. пол. 80-х рр. ХХ ст. радянське комуністичне керівництво провадило ціленаправлену діяльність стосовно призупинення діяльності протестантських спільнот і церков.

Під досить таки особливим, спеціальним наглядом радянської влади були п'ятидесятники, віруючі «ЄХБ», віруючі «АСД», свідки Єгови. Саме про це засвідчують документи під «грифом таємно», документи за авторством комуністичних органів влади.

Велику увагу місцеві уповноважені Ради у справах релігій при Раді Міністрів Української РСР та Комітет державної безпеки приділяли своєю діяльністю релігійним підпільним громадам і церквам, які не мали бажання виходити з «катакомбного підпілля». Саме до таких віруючих радянське керівництво застосовувало різного роду репресії, чинило психологічний і моральний тиск, дискредитувало посеред широкого загалу (а особливо в ЗМІ). Проте, незважаючи на спроби збільшити атеїстичний світогляд, впровадження радянської обрядовості, незважаючи на різного роду вжиті комуністами заходи, в середовищі протестантів було зафіксовано таки великий рівень релігійної обрядовості. При цьому всьому, число релігійних громад протягом 60-х – 80-х рр. ХХ ст. не лише не знижувалося, але і проявляло тенденцію до зростання.

Радянські документи під «грифом таємно» дають можливість стверджувати, що державно-партійні органи влади в Українській РСР на протязі 60-х – 80-х рр. ХХ ст. в питанні контролю за дотриманням законодавства про релігійні культи, а особливо у західних областях УРСР не мали великого успіху. Масово писалися в великій кількості листи віруючих до радянських керівних органів, у яких віруючі вимагали відкрити закриті культові споруди. Також віруючі вимагали зареєструвати ліквідовані, або ж новоутворені релігійні громади. Згідно документів простежуємо, що відбувалися спроби релігійних активістів самовільно відкрити вже недіючі

культові споруди у окремих місцевостях Української РСР. Також на Заході України підпільно відбувалося висвячення священників і ін.

Доведено, що для протидії поширенню релігійності посеред населення України, комуністи досить таки широко вдавалися до застосування різного роду репресій, використання методів атеїстичної пропаганди. Особливо мова йшла про найактивніших священнослужителів та найактивніших віруючих.

Високий рівень маніфестованої релігійності на теренах Західної України впродовж окресленого періоду споглядаємо вивчаючи опубліковані документи, що розкривають життя на Волині, Галичині, Буковині, Закарпатті. Традиційно, в Західному регіоні рівень релігійності був значно більшим для старших за віком людей – це в порівнянні із молодшими, і посеред жінок теж цей рівень був значно вищим в порівнянні із чоловіками.

Не дивлячись на численні факти закриття сакральних споруд, головну роль у об'єднанні та організації релігійних громад, відіграли ксьондзи-уніати. Проте, радянські нормативно-правові акти, радянські закони ставили поза своїми межами не лише уніатів (греко-католицьких священників, вірян), але і надзвичайно великі напрями у площині протестантизму. Саме за таких умов, уніати досить часто «спрощували» різні релігійні обряди – це освячення пасок, житлових будинків і інше.

Варто відзначити, що протягом окресленого періоду, основним завданням для релігійних громад на теренах УРСР була спроба виробити таку модель співпраці із радянською владою, яка би дозволяла функціонувати у радянській атеїстичній державі. Винятком були тільки свідки Єгови, уніати, малі релігійні групування, які таврувалися радянсько-партійними органами як вороги радянського народу, зрадники.

Таким чином, діяльність прихильних до радянської комуністичної влади релігійних громад проходила на фоні всеосяжного поширення серед населення УРСР, зокрема її Західного регіону, атеїстичного світогляду. До формування атеїстичного світогляду була дотична вся вертикаль

комуністичної (партійно-державної) системи керівництва, до якої входили районні та обласні комітети компартії, соціологічні центри, комітети в структурах виконкомів, уповноважені у справах релігій, наукові інституції, громадські організації, музеї атеїзму, педагогічні кадри і ін. Вони провадили тотальну боротьбу з порушниками радянського законодавства. Ці порушники проявляли свою позицію під час відмови від участі в виборах, з релігійних мотивів відмовлялися виконувати громадські обов'язки (власне під час релігійних свят), закликали до молитви й організовували вчення дітей в релігійному дусі. Навіть були випадки посеред віруючих, коли ті хто підлягав військовому призову, із релігійних мотивів, відмовлялися давати військову присягу та брати зброю до рук.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

Джерела:

1. Законодавство про релігійні культури / за заг. ред. К.З. Литвина, А.І. Пшеничного; упоряд. В.С. Анджиєвський, П.Д. Пилипенко. Київ : В-во політичної літератури України, 1973. 261 с.
2. Ліквідація УГКЦ (1939–1946). Документи радянських органів державної безпеки. Т. 1 / упор. С. Кокін, Н. Сердюк, С. Сердюк. Київ : ПП Сергійчук М.І., 2006. 920 с.
3. Ліквідація УГКЦ (1939–1946). Документи радянських органів державної безпеки . Т. 2 / упор. С. Кокін, Н. Сердюк, С. Сердюк. Київ : ПП Сергійчук М.І., 2006. 804 с.
4. Мартирологія українських Церков : у 4-х т. Т. 1. Українська Православна Церква. Документи, матеріали, християнський самвидав України / упор. О. Зінкевич, О. Воронин. Торонто ; Балтимор : Українське видавництво "Смолоскип" ім. В. Симоненка, 1987. 1207 с.
5. Мартирологія українських Церков: у 4-х т. Т. 2. Українська Католицька Церква. Документи, матеріали, християнський самвидав України / упор. Осип Зінкевич, Тарас Р. Лончина. Торонто; Балтимор : Українське видавництво «Смолоскип» ім. В. Симоненка, 1985. 839 с.

Література:

6. Андрухів І. Станіславська (Івано-Франківська) єпархія УГКЦ крізь призму століть: історико-релігійний аспект / І. Андрухів, О. Лисенко, І. Пилипів. Івано-Франківськ, 2010. 500 с.
7. Андрухів І. Станіславщина: двадцять буремних літ. Рівне; Івано-

- Франківськ, 2001. 335 с.
8. Андрухів І. Суспільно-політичні та релігійні процеси на Станіславщині в кінці 30–х – 50–х роках ХХ ст. Історико-політологічний аналіз. Івано-Франківськ : Нова зоря, 2005. 364 с.
 9. Андрухів І., Кам'янський В. (отець). Історія релігійного життя Галичини та на Прикарпатті: історико-правовий аналіз. Івано-Франківськ, 2006. 315 с.
 10. Андрушко В. Політична роль церкви в українському державотворенні. *Історія релігій в Україні: тези повідомлень VI Міжнародного круглого столу (Львів, 3-8 травня 1995 р.)*. Львів : Обласна книжкова друкарня, 1996. – С. 7.
 11. Арістова А. Релігійні конфлікти: природа, вияви, шляхи, врегулювання. Київ : НТУ, 2007 336 с.
 12. Бабій М. Діалог як фактор оптимізації міжконфесійних відносин: теоретичний і практичний виміри. *Релігійна свобода: міжконфесійний діалог як складова становлення громадянського суспільства : наук. щоріч.* Київ : Світ знань, 2007. С. 9–13.
 13. Бабій М. Релігійний фактор в українському суспільстві: сутність, функціональні вияви. *Наук. зап. Релігієзнавство. Культурологія.* 2004. № 14. С. 3–13.
 14. Бажан О. Випробування вірою: боротьба за реалізацію прав і свобод віруючих в Україні в другій половині 1950 – 1980-х рр. Київ, 2000. 329 с.
 15. Балух В. Стан православ'я в Україні та особливості його розвитку в Західному регіоні. *Релігія та Соціум.* 2011. № 1 (5). С. 42 – 50.
 16. Балух В., Луцан І. Міжконфесійні конфлікти у Чернівецькій області кінця ХХ – початку ХХІ ст.: причини та способи подолання. *Релігія та Соціум.* 2011. № 2(6). С. 65–75.
 17. Баран В. Україна: новітня історія (1945 – 1991 рр.). Львів : Інститут українознавства імені І. Крип'якевича НАН України, 2003. 670 с.

18. Баран В., Даниленко В. Україна в умовах системної кризи (1946 – 1980-ті рр.). Київ : Видавничий дім «Альтернативи», 1999. 303 с.
19. Біскуп А. Атеїзм у боротьбі з уніатськими фальсифікаторами. Львів : Вища шк. Вид-во при Львів. ун-ті, 1984. 142 с.
20. Боднар В. Особливості функціонування релігійних об'єднань Чернівецької області (1944 – 1985).: дис... на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук за спеціальністю 09.00.11 – релігієзнавство. Чернівці, 2016 202 с.
21. Бойко Р. Діяльність греко-католицького підпілля середини 1950-х – середини 1980-х рр. *Наукові записки. Історичні науки.* 2007. Вип. 8. С. 325 – 341.
22. Бойко Р. Доля греко-католицьких монастирів за радянської доби. *Історія релігій в Україні. Науковий щорічник.* 2010. Кн. 1. С. 181 – 187.
23. Бойко Р. Особливості греко-католицького підпілля в Україні напередодні легалізації УГКЦ. *Наукові записки Національного університет «Острозька Академія». Серія «Історичне релігієзнавство».* Острог, 2009. Вип. 1. С. 12 – 15.
24. Бондарчук П. Позахрамові релігійні дії в житті віруючих України (середина 1940-х – середина 1980-х років). *Український історичний збірник.* 2010. Вип. 13. С. 39–63.
25. Бондарчук П. Релігійна політика в Україні (середина 1940-х – початок 1950-х рр.). *Український історичний збірник.* 2006. Вип. 9. С. 260 – 270.
26. Бондарчук П. Релігійна політика в Україні у 1960–х – 1980–х роках і сучасна практика міжконфесійних відносин : монографія / П. М. Бондарчук, В. М. Даниленко , В. Крупина, О. Н. Кубальський. Київ : Ін- т історії України НАН України, 2010. 210 с.
27. Бондарчук П. Релігійні обряди хрещення, вінчання та поховання в житті населення України (середина 1940-х – середина 1960-х рр.). *Український історичний збірник.* 2009. Вип. 12. С. 233–243.

28. Бондарчук П. Релігійність населення України у 40–80–х роках ХХ ст.: соціокультурні впливи, особливості, тенденції змін. Київ : Ін-т історії України НАН України, 2009. 381 с.
29. Боруцька О. Підпільна діяльність Української греко-католицької церкви (УГКЦ) в часи радянського тоталітарного режиму у 60-х роках ХХ ст. *Історія релігій в Україні. Науковий щорічник*. Львів, 2008. Кн. 1. С. 243 – 248.
30. Боцюрків Б. Придушення Української Греко-Католицької Церкви в СРСР та Польщі у повоєнні часи. *Сучасність*. 1990. № 7 – 8. С. 128 – 137.
31. Бублик Т. Відродження УГКЦ (1988 – 1991): проблематика міжконфесійних протистоянь. Наукові праці історичного факультету
32. Запорізького національного університету. 2011. Вип. XXX. С. 206 – 212.
33. Булига І. Протестантські конфесії в системі державно- церковних відносин на Волині (1944 – 1945 рр). *Релігія та соціум. Часопис*. 2012. С. 31–37.
34. Булига І. Релігійна толерантність як імператив сучасності. *Збірник наукових праць «Гілея: науковий вісник»*. 2012. Вип. 66. С. 520–525.
35. Булига І. Релігія і політика: практика взаємодії у сучасній Україні. *Вісник Житомирського державного університету імені Івана Франка*. Житомир : Вид-во ЖДУ ім.І. Франка, 2012. Вип. 66. С. 3–7.
36. Васильєва І. Людина у релігійному вимірі : монографія. Київ : Книга плюс ; Херсон : Кальченко О. М., 2009. 345 с.
37. Витяг з вироку у справі греко-католицьких священників. *Сучасність*. 1983. № 6. С. 122 – 124.
38. Вишковський П. Переслідувана церква. Католики України в часи комуністичного режиму. Київ : Католицький Медіа-Центр, 2009. 308 с.
39. Вишковський П. Українсько-Ватиканські відносини в добі СРСР. *Україна і Ватикан в кон і культурно-цивілізаційного діалогу: історія і сучасність*. 2009. № 3. С. 166 – 169.

40. Вільховий Ю. Державна політика СРСР щодо протестантських конфесій України у 40-х – 50-х роках (євангельські християни, баптисти, п'ятидесятники та ін.). *Краєзнавство*. 2001. № 1–4. С. 191 – 198.
41. Вільховий Ю. Діяльність громад Церкви АСД в Україні упродовж другої половини 40–х – 50–х роках ХХ століття. *Історія релігій в Україні : наук. щоріч.* Львів : Логос, 2004. Кн. 1. С. 133 – 138.
42. Гаврилюк Т. Людина в християнській антропології ХХ–ХХІ століть : монографія. Київ : ТОВ «НВП Інтерсервіс», 2013. 334 с.
43. Гайковський М. Греко-Католицька церква, як чинник українського державотворення (1946 – 1996 рр.). *Берестейська унія (1596 – 1996): Статті й матеріали*. Львів : Логос, 1996. С. 39 – 46.
44. Глистюк Я. Греко-католицьке чернецтво в релігійному житті України, 1939– 2001 роки. *Ковчег : наук. зб. з церков. історії*. Львів, 2001. Т. 3. С. 360–377.
45. Горбач С. Деякі аспекти відносин між Ватиканом та СРСР після Другої світової війни (1945–1953 рр.). *Український історичний журнал*. 1998. № 6. С. 68–76.
46. Гуркіна С. Постать єпископа у катакомбній церкві: ієрархічна спадкоємність та особливості служіння. *Історія релігій в Україні. Науковий щорічник*. Львів, 2009. Кн. 1. С. 295 – 300.
47. Данілова І. Державна політика радянської влади щодо протестантських релігійних організацій в Україні у 1945–1955 рр. *Держава і церква в Україні за радянської доби : збірник наукових статей за матеріалами ІІ Всеукраїнської наукової конференції (18–19 жовтня 2007 року)*. Полтава : АСМІ, 2008. С. 202 – 208.
48. Дмитрук К. Приречені: Буржуазно-націоналістичні та уніатські провокатори на послугах фашизму та імперіалістичної реакції. Львів : Каменярь, 1981. 328 с.
49. Дудар Н. П. Релігійність в українському соціумі: детермінанти і

характеристика сучасного стану : автореф. дис... канд. соціол. наук : «09.00.11 – релігієзнавство»; Ін-т філос. ім. Г. С. Сковороди НАН України, 2002. 20 с.

50. Єленський В. Католицизм як цивілізація: зміни початку ХХІ ст. *Україна і Ватикан в кон і культурно-цивілізаційного діалогу: історія і сучасність : серія наук. зб.* Київ, 2009. № 3. С. 34–38.
51. Єленський В. Державно-церковні взаємини на Україні (1917– 1990). Київ : Знання, 1998. 72 с.
52. Єленський В. Релігія. Церква. Молодь. Київ : АЛД, 1996. 160 с.
53. Єленський В. Сувора «відлига». Замітки про антицерковну кампанію кінця 50–х – початку 60–х років. *Людина і світ.* 1990. № 6. С. 20– 26.
54. Здіорук С. Суспільно-релігійні відносини: виклики Україні ХХІ століття : монографія. Київ : Знання України, 2005. 552 с.
55. Історія релігії в Україні : навч. посіб. / за ред. А. М. Колодного, П. Л. Яроцького. Київ : Т-во «Знання», КОО, 1999. 735 с.
56. Історія релігії в Україні : у 10 т. / [редкол. : А. Колодний (голова) та ін.]. Київ ; Дрогобич : Коло, 2007. Т. 6: Пізній протестантизм в Україні / [ред. : П. Яроцький]. 632 с.
57. Історія релігії в Україні : у 10-ти т. / [редкол.: А. Колодний (голова) та ін.]. Київ : Світ знань, 1996–2002. Т. 4: Католицизм ; за ред. П. Яроцького. 2001. 598 с.
58. Історія релігії в Україні : у 10-ти т. / [редкол.: А.Колодний (голова) та ін.]. К. : Український Центр духовної культури, 1996–1999. Т. 3: Православ'я в Україні / за ред. А. Колодного, В. Климова. 1999. 560 с.
59. Кагуй П. Діяльність Української греко-католицької церкви на теренах України у 1946 – 1990 рр. *«Катакомбна церква» (Двадцятиліттю виходу Української греко-католицької церкви з підпілля присвячується). Статті й матеріали.* Львів : Логос, 2009. С. 34 – 38.
60. Киридон А. Втілення радянської моделі державно-церковних відносин в

Україні. *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки: Міжвід. зб. наук. пр.* 2005. Вип. 13. С. 274–294.

61. Климов В. Українські клерикали – проти радянської культури. Київ : Знання, 1986. 46 с.
62. Клімов В. Уніатство – запеклий ворог української культури. Київ : Знання, 1981. 46 с.
63. Колодний А. Релігійне сьогодення України: роздуми, оцінки, прогнози. Київ, 2009. 450 с.
64. Колодний А. Поліконфесійність України – умова необхідності релігійної толерантності. Толерантність: сфера міжконфесійних відносин. *Релігієзнавчий аналіз*. Київ, 2004. С. 31–46.
65. Колодний А. Трансформаційні процеси на конфесійній карті України. *Релігія – Світ – Україна : кол. моногр. : в 3-х кн. Кн. II: Міжконфесійні відносини поліконфесійної України. Укр. релігієзнавство*. Київ, 2011. Спецвипуск С. 258–282.
66. Колодний А. Україна в її релігійних виявах : монографія. Львів: СПОЛОМ, 2005. 336 с.
67. Лахно О. Опозиція в євангельсько-баптистському русі в УРСР (середина 40-х – 80-ті роки ХХ століття)... автореф. дис. на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук за спеціальністю 09.00.11 – релігієзнавство. Київ, 2008. 19 с.
68. Лисенко О. Є. Політика гітлерівського й сталінського режимів щодо українських національних церков. *Україна і Росія в історичній ретроспективі. Радянський проект для України*. Київ : Ін-т історії НАН України, 2004. № 2. С. 282–307.
69. Лисенко О. Держава і релігійні конфесії в Україні (1943–1945 рр.). Актуальні проблеми вітчизняної історії ХХ ст. : збірник наукових праць ; у 2-х т. Київ : Інститут історії України, 2004. Т. 2. С. 155–209.
70. Луцан І. Церковно-релігійне життя на Буковині у 40–50 роки ХХ

- століття: стан і проблеми самозбереження. *Богословський вісник*. Чернівці : Рута, 2008. № 7. С. 101–121.
71. Марчук В. Церква, духовність, нація. Українська греко-католицька церква в суспільному житті України ХХ ст.. Івано-Франківськ: Плай, 2004. 464 с.
 72. Муравський О. Західні землі України: шлях до незалежності (1985 – 1991). Львів : Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2011. 268 с.
 73. Муравський О. Легалізація УГКЦ (1985 – 1991). *Галичина*. 2006/2007. № 12 – 13. С. 423 – 430.
 74. Пащенко В. Православ'я в новітній історії України. Ч. 2. Полтава : «Полтава», 2001. 736 с.
 75. Релігія і церква в національному відродженні України: тези наукової конференції (Тернопіль, 11 грудня 1993 р.). Тернопіль, 1993. 94 с.
 76. Рязанова Л. Релігійне відродження в Україні: соціокультурний кон . Київ : Ін-т соціології НАН України, 2004. 252 с.
 77. Саган О. Національні прояви православ'я: український аспект; НАН України. Відділ релігієзнавства Ін-ту філософії ім. Г.С. Сковороди. К. : Світ знань, 2001. 256 с.
 78. Саламаха І. П'ятидесятники України в післявоєнні роки (1945–1948 рр.). *Наукові записки Національного університету "Острозька академія". Серія: Історичне релігієзнавство*. Острог : В-во НаУОА, 2009. Вип. 1. С. 207–227.
 79. Сергійчук В. Нескорена церква: подвижництво греко- католиків України в боротьбі за віру і державу. Київ : Дніпро, 2001. 496 с.
 80. Сергійчук В. Український здвиг: Волинь. 1939–1955. Київ: Укр. видав. спілка, 2005. 405 с.
 81. Стоцький Я. РПЦ у хрущовський період на Львівщині. Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. Львів, 2008.

- Вип. 17. С. 450 – 458.
82. Стоцький Я. Стан катакомбної Української греко-католицької церкви і спроби легального відродження греко-католицьких громад під час хрущовської відлиги. *«Катакомбна церква» (Двадцятиліттю виходу Української греко-католицької церкви з підпілля присвячується). Статті й матеріали.* Львів : Логос, 2009. С. 11 – 14.
 83. Стоцький Я. Українська греко-католицька церква і релігійне становище Тернопільщини (1946 – 1989 рр.). Тернопіль : Підручники і посібники, 2003. 432 с.
 84. Субботін В. Соціально-віковий та освітній портрет віруючих західноукраїнських областей (1964 – 1985). *Гілея. Науковий вісник.* Київ, 2016. Вип. 113. С. 94 – 97.
 85. Турій О. Греко-католицька церква та українська національна ідентичність в Галичині. *Людина і світ.* 2001. жовтень. С. 34 – 48.
 86. Україна і Ватикан в коні культурно-цивілізаційного діалогу: історія і сучасність : наук. зб. / за ред. Л. Б. Филипович і П. Яроцького. Київ, 2010. 312 с.
 87. Україна релігійна. Кн. 1: Стан релігійного життя в Україні / за ред. А. Колодного. Київ, 2008. 435 с.
 88. Україна релігійна. Кн. 2: Прогнози релігійного життя України / за ред. А. Колодного. Київ, 2008. 340 с.
 89. Филипович Л. Християнські церкви України та стратегії їх відносин з суспільством. *Релігія та соціум.* Чернівці, 2008. № 1.
 90. Черенков М. Протестантські церкви і демократія по-українськи: соціально- релігійні наслідки політичних процесів. *Укр. релігієзнавство.* 2011. № 60. С. 143–150.
 91. Чернушка І. Сучасний стан та основні тенденції розвитку адвентизму в Україні... автореф. дис. на здобуття наукового ступеня канд. філос. Наук зі спеціальності 09.00.11 – релігієзнавство. Рівне, 2016. 20 с.

92. Чернописький Д. Життя віруючих Буковини 1914–1994. Рівне : Християнський благодійний видавничий фонд, 1995. 128 с.
93. Шиш А. Уніатство: шляхом підступів і зради. Київ : Т-во «Знання» УРСР, 1980. 47 с.
94. Шкрібляк М. Івано-Франківщина релігійна: релігієзнавчо-соціологічний аналіз церковно-релігійної ідентичності прикарпатців (за матеріалами соціологічних досліджень). *Релігія та Соціум*. 2016. № 3–4 (23–24). С. 167–177.
95. Шліхта Н. Церква тих, хто вижив. Радянська Україна, середина 1940-х – початок 1970-х рр. Харків : Акта, 2011. 468 с.
96. Яроцький П. Духовний і соціальний потенціал протестантських церков в Україні. *Пріоритети державної політики в галузі свободи совісті: шляхи реалізації : зб. наук. матеріалів*. Київ, 2007. С. 167–171.
97. Яроцький П. Протестантизм як предмет релігієзнавчого дослідження. *Укр. релігієзнавство*. 2006. № 40. С. 171–187.
98. Gerus O. The Christian Experience in the Soviet Empire: Church- State Relations in Eastern Europe, 1917 – 1991. *Journal of Ukrainian Studies*. Summer-Winter, 2000. P. 164 – 165.
99. Hayward M. Religion and the Soviet State: A Dilemma of Power. Westport : Praeger, 1969. 200 p.
100. Royal R. The catholic martyrs of the twentieth century: a comprehensive world history. New York : A Crossroad Book, 2000. P. 65 – 72.